

Katarzyna Dembska

UMK Toruń

O ELEMENTACH GRY JĘZYKOWEJ NA PRZYKŁADZIE EUFEMIZMÓW WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA ROSYJSKIEGO

„Gra językowa” najczęściej bywa kojarzona z filozofią analityczną, u podstaw której leży teoria, iż koniecznym warunkiem filozofowania jest analiza słów¹. Termin ten pojawił się w wydanych pośmiertnie *Dociekaniach filozoficznych* Ludwiga Wittgensteina, gdzie autor chciał podkreślić, iż „mówienie jest częścią pewnej działalności, pewnego sposobu życia”². Grę językową można zatem traktować jako „pewną całość złożoną z języka i z czynności, w które jest on wpleciony”³.

Ma ona jednak również zakres o wiele węższy i jest rozumiana jako „przejaw refleksji metajęzykowej, przewartościowującej wypowiedź”⁴, choć niewątpliwie pozostaje rodzajem działalności. Oznacza bowiem działanie w konkretnym celu, z góry zaplanowane i zamierzone. Dlatego też nie należy mylić jej z nieświadomie realizowanymi przekształceniami. Wielu lingwistów jest również zdania, iż nie należy jej utożsamiać z *grą słów*, ponieważ „gra językowa nie zawsze polega na zaskoczeniu, które według Ulrike Tomković jest niezbędnym warunkiem gry słów”⁵. Grę językową uznaje się ponadto za pojęcie szersze niż *gra słów*, gdyż obejmuje ona m.in. strategie formy fonicznej⁶.

Niniejsze rozważania mają na celu charakterystykę elementów gry językowej (rozumianej w sensie węższym) na przykładzie eufemizmów współczesnego języka rosyjskiego, a ściślej - na przykładzie eufemizmów należących do semantycznego pola

¹ Zob.: Ks. Dr hab. K. Wolsza, *Ludwig Wittgenstein (1889-1951) i filozofia analityczna*. W: *Materiały Duszpasterstwa Akademickiego „Albertinum”*, strona internetowa www.da.gliwice.opoka.org.pl, s. 1.

² Cyt. za: W. Sady, *O szklanej mucholapce, w której uwięził nas Sokrates*. W: „Przegląd Filozoficzny” nr 3 (27), 1998, wersja internetowa na stronie: www.sady.strona.pl, s. 3.

³ Ks. Dr hab. K. Wolsza, *Ludwig Wittgenstein...*, s. 3.

⁴ T. Szczerbowski, *Gry językowe w przekładach „Ulissesa” Jamesa Joyce’a*, Kraków 1998, s. 117.

⁵ Tamże: s. 35.

⁶ Zob.: Tamże: s. 118.

seksu. Taki wybór jest uwarunkowany różnorodnością materiału badawczego, jakiego dane pole dostarcza oraz faktem, iż wyrażenia należące do semantycznego pola seksu są jednymi z najczęściej podlegających eufemizacji. Za eufemizmy natomiast będą w niniejszym wystąpieniu uznawane jednostki leksykalne będące charakterystykami pośrednimi („nie wprost”⁷), kamuflującymi i jednocześnie łagodzącymi treść wypowiedzi. Najczęściej występują w postaci jedno- lub dwuelementowej (włączając związek frazeologiczny, który - w ujęciu idiomatycznym - ze względu na swoją gramatyczną i semantyczną niepodzielność także wypełnia funkcję jednostki leksykalnej). Z wyrażeniami przezeń zastępowanymi łączy eufemizmy związek synonimii (biorąc pod uwagę złożoność i niejednoznaczność charakterystyk - rozumianej dość szeroko). Eufemizmy są zazwyczaj notowane w słownikach (choćby żargonu) i rozumiane przez użytkowników języka (choćby określoną grupę społeczną, np. młodzież) nawet, kiedy występują bez szerszego kontekstu.

Przyjęcie takiej definicji pozwala odróżnić eufemizmy sensu *stricto* od wyrażen, które łagodzą treść wypowiedzi, lecz nie wywołują w użytkownikach języka bezpośrednich skojarzeń z konkretnymi denotatami. Można je określić mianem eufemizmów kontekstowych. Nie mają one statusu zwrotów utartych (upowszechnionych), a pozbawione kontekstu nie są odbierane w świadomości użytkownika języka jako ekwiwalenty poszczególnych wyrażen czy pojęć⁸.

Jedną z liczniejszych grup pod względem ekspresji reprezentują wśród wyrażen eufemistycznych wyrażenia żartobliwe. Większość z nich stanowi we współczesnym języku rosyjskim swoisty „элемент смеховой культуры”⁹ narodu rosyjskiego. Wyrażenia eufemistyczne semantycznego pola seksu powstają bowiem w wyniku opozycji wobec

⁷ Zob.: M. Grochowski: *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*. Warszawa 1995, s. 18.

⁸ Taka definicja eufemizmu oraz eufemizmu kontekstowego została przeze mnie zaprezentowana na stronach rozprawy doktorskiej *Eufemizacja i eufemizmy we współczesnym języku rosyjskim (na przykładzie semantycznego pola seksu)* (maszynopis) oraz w proponowanych do druku artykułach: *Próba leksykograficznego opisu eufemizmów współczesnego języka rosyjskiego (na przykładzie semantycznego pola seksu)* (złożone do druku w zbiorze pokonferencyjnym „Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza”, Gdańsk 22-24 października 2003 r. oraz *Gniazda słowotwórcze w systemie eufemizmów współczesnego języka rosyjskiego* (zapropnowane do druku w „Przeglądzie Rusycystycznym”).

⁹ Termin ten pojawia się m.in. w: В. С. Елистратов, *Словарь русского аргю (материалы 1980-1990-х гг.)*, Москва 2000, s. 604 oraz: Ё. Николаева, *Трансформированные пословицы как элемент современной смеховой культуры*. W: red. H. Walter, W. Mokijenko, M. Aleksiejenko, *Nowa frazeologia w nowej Europie. Słowo. Tekst. Czas VI. Tezy referatów międzynarodowej konferencji naukowej*, Szczecin, 6-7 września 2001, s. 45.

oficjalnej kultury i języka. Ich ekspresja i dynamika nie może być porównywana, na przykład, z neutralnymi stylistycznie terminami medycznymi. W przeciwieństwie do nich zawierają bowiem ogromny ładunek humoru i często powstają właśnie na skutek zastosowania gry językowej. Rola kamuflażu jest tu podwójna - wstyd nie tylko zostaje pokonany, ale i ośmieszony. Ośmieszenie można więc uznać za z góry zaplanowane działanie przy użyciu gry językowej. Obroną przed wstydlivością tematu nie musi więc być atak w postaci wulgaryzmów - wystarczy odrobina językowej improwizacji, wykorzystania wieloznaczności słów, ich fonetycznych podobieństw. Oczywiście komizm nie jest obowiązkowym elementem gry językowej. Jednak w wypadku eufemizmów semantycznego pola seksu wysuwa się on na plan pierwszy. Zaprezentowany materiał leksykalny ogranicza się więc właśnie do przykładów gry językowej z elementami komizmu, czyli do - jak określa to Władimir Sannikow - „языковой шутки”¹⁰ (żartu językowego). Jego zastosowanie pozwala ominąć „cenzurę kultury”, zamaskować informację i wyrazić to, co jest objęte zakazem¹¹. Specyfika żartu językowego polega natomiast na tym, że łączy on w sobie komizm typowo językowy (będący rezultatem modyfikacji językowych) ze zjawiskami prezentującymi mechanizm ogólnokomiczny¹² (charakterystyczny dla wszelkich zjawisk wywołujących śmiech).

Przykład gry językowej z elementami komizmu (czyli żartu językowego) stanowią często kontaminacje:

гомосек (Мокиенко, Никитина 2000: 133) - homoseksualista; połączenie wyrażań **гомосексуалист** i **генсек** - *генеральный секретарь* (sekretarz generalny);

институтка (Мокиенко, Никитина 2000: 232) - prostytutka; połączenie wyrażań *институтка* - wychowanka instytutu i *проститутка* (prostytutka);

импланетанин (Войнович 1995: 239) - eufemizm kontekstowy; impotent; połączenie **импотент** - impotent i **инопланетянин** - mieszkańiec innej planety;

Gra językowa w przypadku eufemizmów semantycznego pola seksu oparta bywa również na modyfikacjach fonetycznych: substytucji (wymianie głosek), czy też aluzji fonetycznej, którą A. Dąbrowska określa jako „wyrazne podobieństwo brzmieniowe dwóch

¹⁰ Zob.: В. З. Санников, *Русский язык в зеркале языковой игры*, Москва 1999, с. 15.

¹¹ Zob.: Tamże, s. 27.

wyrażeń (lub wyrazów), z których jedno jest eufemizowanym *verbum proprium*, a drugie - eufemizmem, mającym zupełnie inne znaczenie podstawowe. [...] Podobieństwo fonetyczne, polega przede wszystkim na występowaniu sylaby (lub innej, wystarczającej liczby głosek charakterystycznej dla *verbum proprium*), co - wraz z kontekstem - pozwala na identyfikację wyrazu eufemizowanego”¹³. Są to jednostki eufemistyczne typu:

аноним (Никитина 1998: 14) - onanista. W znaczeniu głównym - anonim. Zbieżność fonetyczna ze słowem *онанист*;

весельчак (Балдаев 1997 I: 60) - impotent. W znaczeniu głównym - wesołek, żartowniś. Aluzja fonetyczna do czasownika *висеть* (wisieć);

трактор (Мокиенко, Никитина 2000: 596) - mężczyzna o dużej potencji seksualnej. Aluzja fonetyczna do słowa *трактор*, choć eufemizm ten jest motywowany eufemizmem *трахать кого-л.* - odbywać z kimś akt płciowy.

Już choćby z przytoczenia tych przykładów wynika, iż dużą część systemu eufemizmów we współczesnym języku rosyjskim stanowią neosemantyzmy znaczeniowe. Także one, jako element gry językowej, który powstał w wyniku różnego rodzaju asocjacji, bywają przesycone komizmem:

болтунец (Мокиенко, Никитина 2000: 70) - impotent; w znaczeniu głównym: ekspresywne określenie zbuka (zepsutego jajka); znaczenie eufemistyczne oparte na niemożności wypełnienia przez desygnaty swych funkcji;

галоша (Никитина 1998: 78) - prezerwatywa; w znaczeniu głównym: kalosz (choć w języku rosyjskim stosowana jest zazwyczaj jedynie liczba mnoga - *галоши*); znaczenie eufemistyczne oparte na zbieżności funkcji ochronnej, jaką wypełniają obydwa desygnaty oraz materiału, z którego są wykonane (guma);

пистолет (Никитина 1998: 323) - męski organ płciowy; w znaczeniu głównym - pistolet; znaczenie główne oparte na zbieżności kształtu desygnatów i ich funkcji (strzelanie).

¹² Termin ten (stosowany przez D. Buttler) podają za: W Kajtoch, *Językowy dowcip alternatywistów*, strona internetowa www.republika.pl./wkajt/dowcip.htm, s. 1 wydruku.

¹³ A. Dąbrowska, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław 1994, s. 272.

Należy jednak pamiętać o różnorodności eufemizmów pod względem zabarwienia emocjonalnego. Wyróżnia się bowiem eufemizmy o nacechowaniu żartobliwym, ale również grubiańskim czy nawet zwulgaryzowanym, na przykład:

факать/факнуть кого-л.¹⁴ (НИКИТИНА 1998: 471) - o mężczyźnie: odbywać/odbyć akt płciowy; od angielskiego *to fuck*.

W takim wypadku możemy mówić o „dosadnej, ale niesłychanie starej, jarmarcznej, czy - jakby to rzekł Michaił Bachtin - karnawałowej odmianie komizmu”¹⁵.

Nierzadko efekt komiczny jest połączony z ironią czy pogardą. Eufemizmy mają więc często charakter ironiczny. Nie powinno to jednak dziwić, zakładając, że „prymarną funkcją ironii jest ośmieszenie”¹⁶. Komizm i ironia bowiem częstokroć uzupełniają się nawzajem. Ponadto obydwie te zjawiska pozwalają maskować, woalować istotę rzeczy i intencje nadawcy, co czyni je szczególnie przydatnymi w tworzeniu eufemizmów. Na przykład:

отросток (Войнович 1995: 174) - eufemizm kontekstowy; ironicznie o męskim organie płciowym; w znaczeniu głównym: pęd; znaczenie eufemistyczne oparte na zbieżności kształtu desygnatów,

подстилка (РЭНН 2000: 6) - eufemizm kontekstowy; pogardliwie o kobiecie lekkich obyczajów; w znaczeniu głównym ściółka; znaczenie eufemistyczne oparte na zbieżności miejsca, gdzie umieszcza się desygnaty (pod czymś lub kimś), choć możliwa także asocjacja z uległością.

Znaczną dawkę komizmu zawierają również eufemizmy, które powstały w rezultacie złożzeń lub nieoczekiwanych, dość zaskakujących połączeń pojedynczych jednostek leksykalnych:

зреховодник (Мокиенко, Никитина 2000: 139) - męski organ płciowy; motywowane eufemizmem *зрех* - akt płciowy i czasownikiem *водитъ* - prowadzić (*водитъ к зреху* - prowadzić do grzechu);

¹⁴ Tego rodzaju zwulgaryzowane wyrażenia zapożyczone mogą wzbudzić kontrowersje. Ich eufemistyczny - wbrew pozorom - charakter można jednak wytłumaczyć brakiem znajomości języka obcego bądź intuicji w jego używaniu. Dla większości nosicieli języka rosyjskiego wyrażenia te nie będą w związku z tym wcale wulgarne.

¹⁵ W Kajtoch, *Языковы dowcip alternatywistów*, strona internetowa www.republika.pl/wkajt/dowcip.htm, s. 6 wydruku.

¹⁶ T. Szczerbowski, *O grach językowych w tekstach polskiego i rosyjskiego kabaretu lat osiemdziesiątych*, Kraków 1994, s. 52.

главтрах (Щуплов 1998: 206) - o mężczyźnie, charakteryzującym się dużą potencją seksualną. Skrótowiec od słowa: *главный* - główny i eufemizmu *трахальщик* - mężczyzna o dużej potencji seksualnej;

жрица любви (Лимонов 1993: 76) - eufemizm kontekstowy; rodzaj eufemizmu kontekstowego; prostytutka; dosłownie: kapłanka miłości, stojąca na straży miłości. Dostrzegalny jest tutaj związek z wierzeniami pogańskimi, których pewne odłamy traktują świadczenie usług seksualnych jako posłannictwo, rodzaj kapłaństwa. Komizm polega na zaskakującym połączeniu *sacrum* i *profanum*;

мужиковед (Никитина 1998: 258) - homoseksualista; dosłownie: znawca mężczyzn; znaczenie eufemistyczne oparte na żartobliwej analogii z wyrażeniami, zawierającymi afiksoid *-вед*, na przykład: *языковед*, *искусствовед*, *краевед*. Najbliższe skojarzenia nasuwa jednak leksem *музыковед* - znawca muzyki, specjalista w tej dziedzinie. Wyrażenie to jest więc również przykładem modyfikacji fonetycznej. Warto bowiem podkreślić, że eufemizmy mogą powstawać w wyniku zastosowania kilku procesów jednocześnie. Tu mamy do czynienia zarówno z zabiegiem słowotwórczym, jak i fonetycznym.

Efekt komizmu może także wprowadzać proces rekatoryzacji gramatycznej pod względem żywotności i nieżywotności. Wśród eufemizmów semantycznego pola seksu jest wiele wyrażen, które w swym znaczeniu głównym są nieżywotne, w znaczeniu peryferyjnym natomiast uzyskują status żywotnych. Na przykład:

бублик (Никитина 1998: 46) - w znaczeniu głównym: obwarzanek, peryferyjnym: prostytutka;

зрелка (Никитина 1998: 91) - w znaczeniu głównym: termofor, peryferyjnym: prostytutka;

кожа (Никитина 1998: 190) - w znaczeniu głównym: skóra, peryferyjnym: prostytutka;

липучка (Кантор 1998: 84) - eufemizm kontekstowy; w znaczeniu głównym: lep, przylepiec, peryferyjnym: kobieta lekkich obyczajów.

Wszystkie przytoczone przykłady stanowią potwierdzenie tezy, iż rolą gry językowej w tworzeniu eufemizmów semantycznego pola seksu jest ośmieszenie, a zarazem oswojenie tego, co - mimo że tak naturalne - jest w wielu grupach społecznych objęte tabu. Gra językowa pozwala ten zakaz ominąć.

Podsumowując, wśród eufemizmów semantycznego pola seksu można znaleźć elementy właściwe trzem podstawowym rodzajom gier językowych¹⁷:

- strategię formy fonicznej (rozumiane tutaj dość szeroko, czyli jako wszelkie przekształcenia fonetyczne),
- strategię reinterpretacji etymologicznej (głównie reinterpretacje oparte na derywacji semantycznej, czyli nadaniu wyrazom już istniejącym nowych znaczeń),
- strategię intertekstualne (czyli wszelkiego rodzaju przekształcenia - również semantyczne - haseł, frazeologizmów, przysłów).

Przykładem tych ostatnich może służyć choćby przekształcenie semantyczne frazeologizmu *сводитъ концы с концами* (Мокиенко, Никитина 2000: 275), które w swym znaczeniu głównym określa życie w biedzie, zaspokajanie z wielkim trudem podstawowych potrzeb materialnych, natomiast w funkcji eufemistycznej występuje jako żartobliwe określenie homoseksualnych stosunków płciowych.

Roli gry językowej w kształtowaniu eufemizmów współczesnego języka rosyjskiego nie można więc przecenić i warto w sposób bardziej szczegółowy (na co nie pozwalają ramy niniejszej publikacji) dokonać analizy tego aspektu badań nad eufemizmami.

¹⁷ Podział ten przytaczam za: T. Szczerbowski, *Gry językowe w przekładach „Ulissesa” Jamesa Joyce’a*, Kraków 1998, s. 118.

Katarzyna Dembska

UMK Toruń

**Об элементах языковой игры на примере эвфемизмов современного
русского языка**

Резюме

Настоящая статья касается эвфемизмов современного русского языка, которые возникли путём языковой игры, а точнее - языковой шутки.

В статье растолковывается дефиниция эвфемизма как лексической единицы и даются примеры употребления языковой игры среди эвфемизмов семантического поля секса, поскольку эта сфера жизни человека чаще всего нуждается в эвфемизации и доставляет наибольшее количество разнообразных примеров. Итак, обсуждаются, например, комические сложения и контаминации, семантические неологизмы, а также фонетические процессы, вследствие которых возникают эвфемистические выражения. Речь идёт также о стилистическом и эмоциональном разнообразии эвфемистических выражений, т.е. об иронических, пренебрежительных, а даже грубых эвфемизмах.

Źródła przykładów leksykalnych

Балдаев 1997 I - Д. С. Балдаев, *Словарь блатного воровского жаргона в двух томах*, том I, Москва 1997.

Войнович 1995 - В. Войнович, *Замысел*, Москва 1995.

Кантор 1998 - В. Кантор, *Соседи*, [в:] „Октябрь” 10/1998.

Лимонов 1993 - Э. Лимонов, *Это я - Эдичка. История его слуги*, Москва 1993.

Мокиенко, Никитина 2000 - В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Большой словарь русского жаргона*, Санкт-Петербург 2000.

Никитина 1998 - Т. Г. Никитина, *Так говорит молодёжь: словарь молодёжного сленга*, Санкт-Петербург 1998.

Рэнн 2000 - А. Рэнн, *Лапоть в смокинге (Нужна ли Кёнигу „пятая графа“?)*, [в:] „Новые Колёса” 244/2000.

Щуплов 1998 - А. Щуплов (при участии Томаса Макловски и Мэри Кляйн), *Жаргон-энциклопедия современной тусовки*, Москва 1998.

